دیوانِ شبلی

مصنّفہ

عالیجناب شمس العلما مولانا شبلی نعمانی

سابق فیلو آف یونی ورسٹی الہ آباد۔ پروفیسر مدرسۃ العلوم علی گڈھ
ناظم سررشتۂ علوم و فنونِ سرکارِ آصفیہ

باہتمام محمد رحمت اللہ رعد

در مطبع نامی کانپور طبع شد

بسم الله الرحمن الرحیم

قصیدهٔ عیدیه

که درو پس از شرح دادن گرمی هنگامهٔ عید تحسّری از برهمی کار اسلامیان نموده آمد

سنه ۱۸۸۳ع

روز عیدست و دگر کار جهان گشت بساز — باز شد بر رخ گیتی در امید فراز

دست بیداد فلک آن همه کوتاه شده است — که دگر فتنه نیارد که کند پاے دراز

خلق را باز لب از خنده فراهم آمد — چون گل تازه که غنچه‌اش نتوان کردن باز

سخن از مے چه کنی باده چه خواهی امروز — نشئهٔ عیش ندارد مے و باده نیاز

خواجه از خانه برون آمده که دیدن ارزد
اینهمه گرمیِ هنگامهٔ واین زینت وساز

مردمان بین که زهر ناحیه گرد آمده اند
هر یکے در هنر خویش زدیگر ممتاز

همه در راهِ طلب گرم نفس چون خورشید
عیدگه کعبه وشان دشت نوردانِ حجاز

مردمان بسکه زهر گوشه فراز آمده اند
نگه از تنگیِ جا بار نمی یابد باز

آن یکی جلوه فروش آمده درخانهٔ زین
وان دگر برزده بر هودج زربالش ناز

آن یکے از تابش خور پرده فروهشته بروی
وان دگر در کنفِ چتر شده جلوه طراز

واعظ آراسته عمامه واز روی شرف
شمله را کرده چو سررشتهٔ امید دراز

زاهد ساده هم از کلبهٔ تنهائی خویش
با کهن خرقهٔ خود رفت برون بهر نماز

با همه شوکت و فر با همه تمکین وشکوه
خلق در عیدگه آمد زرهِ صدق ونیاز

نفسی چند نشستند دوزانو وانگه
راست چون سرو ستادند پئے ذکر ونماز

مفتیِ شهر هم از جا بامامت برخاست
با همه صدق وصفا با همه اخلاص ونیاز

انچه بایست زترتیل وسکون در قرأت
همه بروجه حسن کرد ادا آن ممتاز

پس دگر خطبه بفرمود بآواز بلند
خطبهٔ چون سخنِ قامتِ محبوب دراز

شاخ وبرگِ سخن افزودم واز جا رفتم
خود نگویم که چو انجام پذیرفت آغاز

شور برخاست زمردم که مبارک بادا
عید واین گرمی هنگامه واین زینت وساز

در سخن بود یکی کز غم دنیا رستم
دیگری گفت علی الرغم سپہر کجباز

کودک از روی ادب عرض نیایش میکرد
پیر گفتے صد و سی سال ترا عمر دراز

پدر از مہر بپاسخ پسرش را گفتے
مرحبا ایدک الله بعزٍ ممتاز

حیف کاین شور و طرب یکدو نفس بیش نماند
چہ کند عید بدروی کہ بود صبر گداز

جمع اسلام چو باشد ہدف تیر بلا
خود چہ کج باخت بایشان فلک عربدہ ساز

فرق نبود بحقیقت ز محرم تا عید
آہ از فتنہ گری ہای سپہر کجباز

خود ہمان جمع کہ میداشت بہم تیغ و قلم
خود ہمان قوم کہ بودہ است بہر پایہ فراز

آنکہ در انجمن فضل نمیداشت ہمال
آنکہ در بزمگہ دہر نبودش انباز

آنکہ جان در تن افسردۂ معنی بدمید
آنکہ برداشتہ قفل از در گنجینۂ راز

ہیئت و ہندسہ را پایہ ازو گشت بلند
منطق و فلسفہ را داد ہم او زیب و طراز

نظم او بنگر و آنگہ سخن از سحر مگوی
نثر او بین و دگر قصہ مخوان از اعجاز

یاد آن رونق بازار ہنر در بغداد
یاد آن گرمی ہنگامۂ فن در شیراز

قرطبہ آنکہ ازو کسب ہنر کرد فرنگ
وان سلرنو کہ اطالیہ باو داشت نیاز

خود ہمان جمع کہ افراخت بعیوق علم
آنکہ بر اوج فلک سود کلہ گوشۂ ناز

آنکہ پامال خرامش چہ خراسان چہ پارس
آنکہ تاراج نگاہش چہ عراق و چہ حجاز

آنکه دیلم به جبین داغ سجودش همه داشت — آنکه سلجوق بخاکِ درِ او کرد نماز

روم را لرزه بر اندام ز بانگ غضبش — هند را غلغلهٔ مقدمِ او زهره گداز

فتح را از پئی طاعت خم تیغش محراب — بخت را بهر پرستش درِ او کعبهٔ راز

رمح او بود که تاج از سر قیصر بربود — تیغ او بود که شد بادلِ کسری همراز

اینک آن قوم کجا لیست که نتوان گفتن — خود ببین تا بچه انجام رسید آن آغاز

دست هر یک شده از دامن مطلب کوتاه — هر یکے را به غم و غصه زبان گشته دراز

همه را از ستم حادثه خون گشته جگر — همه را شیوهٔ بیچارگی و عجز و نیاز

غم بدان مایه که هرگز نتوان دید تهی — دیده از اشک و دل از غصه و جانها زگداز

ناله بیجاست بر آید ز دلِ خستهٔ ما — شیشه را هست بهنگام شکستن آواز

هی چه سازیم و خود از دست که فریاد کنیم — کین جفاها همه از ماست بما آمده باز

هرچه بر ماست هم از دست سیه کاریِ ماست — گله نیست ز بخت و فلکِ عربده ساز

زهره کیست که این قصهٔ غم گوش کند — داستانیست جگر خون کن و اندیشه گداز

گر درین نظم کمیتِ قلم از پویه بماند — بال و پر ریخت اگر مرغِ سخن در پرواز

عذر من نیز که محال ست بیک نغمه سرود — داستانِ غم و افسانهٔ محمود و ایاز

شرحِ این حادثه از شبلیِ خسته مخواه — شب بود کوته و افسانه دراز ست دراز

که در چارمین بزم تعلیم منعقده مقام علیگڈھ مورخه دسمبر ۱۸۹۰ء انشا نموده آمد-

خیره تم می برد اینک که بدین زینت و ساز — چیست کین بزم بآئین دگر نیست طراز

جلوه گاهیست همانا همه رنگ و همه بوی — بزمگاهیست همانا همه برگ و همه ساز

مژده باد اهلِ نظر را که تماشا مفت ست — شاهدِ بزم دگر چهره برافروخت بناز

بسکه شورِ طرب از خاک بگردون بر شد — باز این گنبدِ فیروزه پُرست از آواز

هان بآئین ادب آی که سرتاسر بزم — پردهٔ دیده بود فرشش پهنا و دراز

بزم را تا چه قدر پایه بلندست امروز — بسکه والا گهران اند درو جلوه طراز

درصفِ صدر جوان حوصله پیرے بنگر — رهبرِ قافله ما به نشیب و به فراز

وآن گرانمایه بزرگان که ز بیتابی شوق — در نوشتند بپاے طلب این راه دراز

همه خوشخوے و همایون نفس و پاک نهاد — همه دانش طلب و دیده ور و نکته نواز

گر حدیث از شرفِ نسبت ایشان گزرد — انجمن را بتوان گفت که بر خویش بناز

قدرِ بزم نگر گرمی هنگامه ببین — ور بپرسی که چرا اینهمه زیبست طراز

باز نخستے بہ سخن پیچیم و در ذوق سخن
نہ ہم پاسخ و افسانہ ز سر گیرم باز

انتظار تو و شوق تو چو از حد گذرد
لاجرم پردہ کشایم ز رخ شاہد راز

تہنیت گویم و از جا روم از جوش طرب
مژدہ بر مژدہ رسانم کہ بصد زینت و ساز

با ہمہ فرّہ و فر با ہمہ تمکین و شکوہ
چارمین مجلس تعلیم نہادند آغاز

ہی چہ آغاز۔ کہ پیرایۂ ایام است این
ہی چہ آغاز۔ کہ طغرائے صد انجام است این

ہان بیا عرصہ گہ شوق و تمنا بنگر
ہان بدریوزۂ فیض آمی دمواسا بنگر

آنچہ از گرمے ہنگامہ و انبوہے ناز
ہیچ جائے نتوان یافت بہر جا بنگر

گوشہا۔ محو نواہائے دل آویز ببین
دیدہ ہا۔ را ہمہ حیران تماشا بنگر

آن گرانمایہ بزرگان کہ بدانش مثل اند
ہمہ را جائے۔ درین بزم دل آرا بنگر

ورنشان مے طلبی۔ بہر شناسا بودن
فرّہ تابش اقبال۔ بہ سیما بنگر

نگہ از ہر سوئے حالی آزادہ فگن
وان نذیر احمد طوطی شکرخا بنگر

آن یکے را بلب۔ آن نغمۂ جانسوز ببین
وان دگر را بکف۔ آن دفتر انشا بنگر

پس ازان پایہ فرود آئی و بہ پائین بساط
شبلی دل زدہ را۔ زمزمہ پیرا بنگر

نالہ چند کہ ریزد ز لبش باز شنو
پس۔ ز جا رفتن دلہای شکیبا بنگر

تا بسنجی که فغانش نبود بی چیزی — انچه بر بار و داز چرخ ستم زا بنگر

هرچه از شوکت اسلام شنیدی زین پیش — اینک آن زمزمه را مایهٔ سودا بنگر

اینک آن دفتر اقبال، پراگنده به بین — اینک آن نسخهٔ اسلام مجزا بنگر

دودمان ها، همه سرگشتهٔ حرمان دریاب — خان و مانها، همه در رفته به یغما بنگر

آن جگر دوز فغان سنجیِ احباب شنو — وان دل آشوب شکرخندهٔ اعدا بنگر

بگذر از کجروی چرخ و نگونساری بخت — انچه بر بار و داز جور، هم از ما بنگر

چند، با بخت و فلک، دست و گریبان باشیم
صرفه آنست که از کرده پشیمان باشیم

روزگاریست که سرگشته سعیم مگر — نخل اندیشهٔ ما هیچ نیاورد ثمر

هرچه گفتیم و شنیدیم، بجای نرسید — گرچه، صد بار بگفتیم و بگوئیم دگر

هیچ از ناوک تدبیر نیامد به نشان — همه بگذار، همین کانگرس را بنگر

چار سال است که این جاده نوردیم و هنوز — حاصلِ ما نبود زان همه جز بوک و مگر

تا چه سود است که در بزم بهنجار سخن — نغمهٔ چند سرایند با آهنگ اثر

تا چه سود است که در عشرهٔ سالی دو سه روز — مصرعی چند ببافند و بخوانند از بر

هم ز هر ناحیه، دیده وران جمع آیند — وانگه آن دفتر پارینه کشایند از سر

آن یکے گرم - زجا خیزد و واستد برپاے | رو بہ بزم آرد و سخنے نہد اندر محضر

ہم برآن حرف دلاویز زبان و حجج | گوید آن گونہ کہ رسم است در آئینِ ہنر

حاضران جملہ بہ تسلیم و بہ انکار آیند | خود گمان بردہ کہ از پیٔ بودش نفع و ضرر

پس فراوان سخن از گفتہ و ناگفتہ رود | تا بجای کہ خود آن حرف شود یک دفتر

دو سہ سخنے کہ گزینند بپایان سخن | جملہ دارند قبولش کہ ازین نیست مفر

بعد ازان کانہمہ ہنگامہ نشیند از پاے | بزم برہم شود و خلق شود راہ سپر

آن سخنہا ہمہ افسانہ و افسون گردد | آن بناہا ہمہ یکبارہ شود زیر و زبر

دل ز اندیشہ تہی گردد و یاران عزیز | مست خسپند بغفلت کہ تا سال دگر

خود ہمین ست گر آئین طلبگاریِ ما
ولے برما وبرین ہرزہ زبان کاریِ ما

چند سال ست کہ یک کس ز عزیزان دیار | می ندانست کہ چون میگذرد لیل و نہار

تا چہ نیرنگ ہمے آورد از پردہ سپہر | تا چہ درباخت ز بازی فلک عربدہ کار

از غلط کاریِ ما بر سرِ اسلام چہ رفت | تا چہ بودیم و چہ ہستیم و چہ داریم شعار

غافل از کار و ہم از فتنہ گریہاے فلک | فارغ از خویش و ہم از خستگیِ خویش و تبار

ہمہ را بادۂ دوشینہ فرو بردہ بخواب | ہمہ را مستیِ پیشینہ در افزودہ خمار

ماہمان مست بخواب اندر و نیرنگ سپہر
فتنہا ریخت نہ چندانکہ توان کرد شمار

سختی دہر چو از حوصلۂ صبر گذشت
برگرفتیم سر از خواب سراسیمہ و زار

لب پر از مویہ کہ آہ این چہ جفا رفت بما
دل در اندیشہ کہ ہی تا چہ بود چارۂ کار

ہر یکے گرم براہ طلب افتاد چنان
کہ در آن پویہ ندانستی روز از شب تار

گرچہ راندند درین رہ بہ نشیب و بہ فراز
پا بہا گرچہ درین مرحلہ ماند از رفتار

ہم ز بے راہ روی بود کہ با این تگ و پوے
خود بسر منزل مقصود نیفتاد گذار

از تبہ کاری و بربادی ما ہیچ نکاست
ما ہمانیم و ہمان بر ہمی شہر و دیار

پستی بخت ہم امروز چنانست کہ دی
حالت جملہ ہم امسال ہمان است کہ پار

داورا ایکہ جہاندار و جہان بخش توئی
بندگان تو دریغ است کہ باشند نزار

مپسند اینکہ نشینند باین روز سیاہ
خاک بوسان سر کوی رسول مختار

داورا ہان مپسند اینکہ درین کد باشیم
ما کہ از حلقہ بگوشان محمدؐ باشیم

نامه

بنام خواجہ امین الدین صاحب لکھنوی

متضمن

حالات سفر از لکھنؤ تا حیدرآباد

سنہ ۱۸۹۱ع

مرحبا قاصدِ فرخندہ بنہ گام براہ — کہ ترا فضل خدا باد بہر حال پناہ

تیز تر میرو و در راہ میاسای دمی — تا بجاے کہ رسی در حرم آن درگاہ

حضرت خواجہ امین او صلی اللہ بہ — صاحب لطف و کرم صحبتی نبی اللہ فداہ

بہ نیاز آئی و زمین بوس و بنہ جبہہ بخاک — ہم دعا گوے و ہم آئین ادب دار نگاہ

پس ز من عرض سلامی کن و انگاہ بگوی — ہرچہ پیش آمدم از واقعہ در عرضہ براہ

کز تو رخصت شدہ چون دل بنہادم بسفر — تا چہ گویم کہ چسان گشت مرا حال تباہ

با صد اندیشہ بکالکہ نشستم ناچار — دل حریفِ غم و لب ہمنفس نالہ و آہ

گہ غم اینکہ ہنوزم اثری ہست ز ضعف — آن مبادا کہ تپم باز بگیرد ناگاہ

گہ غم اینکہ رہ دور و دراز آمد من — از قضا خادمے نیز ندارم ہمراہ

گه غم اینکه چو از قافله دور افتادم — تا چه حاصل بودم زین سفر طاقت کاه

با صد اندیشه غرض دل بنهادم بسفر — بزبان بود که لا قوة الا بالله

لطف حق بین که بیک چشم زدن باز رهاند — زان همه غصه و اندوه مرا بار آله

همرهِ من بنشستند بکالسکه دو کس — که من از حالتِ شان هیچ نبودم آگاه

مصطفیٰ احمد زان هر دو یکے بود به نام — که ز اعیان او وحد منفرد است از اشباه

درمیان گرچه نه بد سابقهٔ معرفتے — از عزیزانش یکے کرد ز نامم آگاه

آشنا یانه بمن روے بیاورد و بگفت — دیرگاهست که مشتاق تو بودم والله

از کجا میرسی و عزم کجا میداری — وین چه حالست که رنگ رخ تو هست چو کاه

گفتم آهنگ دکن دارم و بس دلتنگم — که جدا مانده ام از قافله با حال تباه

نه رفیقے که بپا هم بود از رنج سفر — نه انیسے که با و حرف زنم گاه بگاه

چون حدیث من و حیرانی من باز شنید — گفت لا حول و لا قوة الا بالله

گرچه بر سادگیم خنده زدن خواست همی — لیک رحم آمدش و گفت از ین غصه مکاه

دل قوی دار که یار توام و در همه حال — هرگز از خدمت تو دست ندارم کوتاه

زین سخن خاطرم آسوده و قوی دل گشتم — هم درین فرصت کالسکه بیفتاد براه

اول آهسته همی راند و چو پاسے بگذشت — کالسکه آمد و افزود بسرعت ناگاه

چون به بھوپال رسیدم ز کسان پرسیدم — هیچ دانید کزین راه گذشتست آن شاه

سید آن قافله سالار که در کشور فضل — او بود شاه و حریفانِ دگر خیل و سپاه

هم ازان جمع یکے گفت که آرے دیروز — او گذشتست ازین راه بهنگام پگاه

چون ز بھوپال گذشتیم به نگاهم آمد — منظرے تازه که افزود مرا نورِ نگاه

هر طرف می نگری سرو چنان بود و چمن — هر کجا مے گذری آب روان بود و گیاه

آخر آن مرحله ها نیز بسر آمد و پس — برسیدیم در اقلیم دکن هفتم ماه

لله الحمد که با این سفر دور و دراز — که شبا روز بسے تاریخ گذشتست به راه

طبع من هست بهر وجه که جوے خرم — حال من هست بهر گونه که خواهی دلخواه

الغرض چون ز شب هفتم پاسی بگذشت
حیدرآباد رسیدیم و سخن شد کوتاه

در سنه ۱۸۹۱ء آنریبل سر سید احمد خان صاحب با جمعے از دیده وران دہلی به حیدرآباد آوردند. درانجا به صدارت جناب نواب اقبال الدوله وقار الامرا انجمنے

ترتیب یافت و سرسید و دیگر عزیزان لختی از حقیقت حال مدرسۃ العلوم برگفتند و برسم دریوزہ از بزرگان آن دیار یاوری خواستند مصنف ہم یکی از جملہ گدایان بود لب سوال بدین آہنگ کشاد

اے بزرگان گرانمایہ و اصحاب کبار
ہیچ دانید کہ ما راہ نوردان دکن
تا چہ جوئیم و چہ خواہیم و چہ در سر داریم
طے نمودیم چرا این سفرِ دور و دراز
گرچہ این ناحیہ بس دلکش و خرّم جائیست
ہر طرف می نگری لالہ بود یا ریحان
لیک این جملہ ز ما دل نتواند بُرون
این ہمہ سیر و تماشا نہ بآن مے ارزد
از تماشاے گل و لالہ چہ بندیم طرف
پے توان برد کہ ما را سر و سودائی ہست
می نہ بینید کہ سر سیّد ما آنکہ بہ فضل
چیست آخر کہ باین پیریؔ این ضعف بدن

اے عزیزان وفا پرور و اخلاص شعار
ہیچ دانید کہ ما تازہ غریبان دیار
چہ کسانیم و رسیدیم درین جا بچہ کار
در نوشتیم چرا این ہمہ دشت و کہسار
گرچہ دل مے برد از دیدہ روان این گلزار
ہر کجا مے گذری سبزہ بود یا اشجار
نفریبیم باین جلوہ گریہا زنہار
کہ باو دل بتوان بست و توان گشت نثار
ما کہ ہستیم بصد رنج دگر سینہ فگار
اگر از ناصیۂ حال بجوئید آثار
رہبر قافلۂ ماست بہ ہر راہ گذار
از علیگڈھ بہ دکن آید و جوید تیمار

تا چه خواهد که بدریوزه گری خاسته است — تا چه دارد که ازین ننگ ندارد انکار

تا چه حال ست که آتش ز نفس می بارد — تا چه حال ست که خون میچکدش از گفتار

این همه غلغله آخر نه بود بے چیزے — این همه ولوله بے صرفه نباشد زنهار

حضرت حالی و شمس العلما را بنگر — وان دگر دیده ورانی که بودش انصار

تا چه پیش آمده کین ناموران را بجهان — دربدر گشتن و دریوزه گری گشت شعار

شرح این قصهٔ جان سوز نه گفتن تا کے
سوختم سوختم این سوز نهفتن تا کے

هان وهان گوش بدارید که می گویم باز — داستانیکه غم افزا بود و زهره گداز

فرصتی بیش نرفته است که با شوکت و جاه — ما درین ملک ببودیم بهر پایه فراز

تیغ اگر بود و گر نامه و قرطاس و قلم — همه را بود بهم از نسبت ما زیب و طراز

ناگهان شعبدهٔ تازه برانگیخت سپهر — ناگهان نقش دگر زد فلک عربده باز

بازی چرخ بدست دگرے داد عنان — رفت یکباره ز ما خرمی نعمت و ناز

این قدر بود که در حلقهٔ طاعت کیشان — پایهٔ ما ز حریفان دگر بود فراز

ما ازان جمله باین مرتبه راضی بودیم — کز پس پرده فلک بازی نو کرد آغاز

رسم و آئین حکومت روش تازه گرفت — بزم تعلیم بائین دگر یافت طراز

به علومی که جدید اند سر و کار افتاد
درس پارینه بتقویم کهن گشت انباز

جا بجا مدرسه‌ها طرح نهادند گزو
هیئت و فلسفهٔ تازه به برگست و به ساز

دفترِ دانشِ ما جمله بتاراج برفت
گشت کوتاه بیک باره سخنهای دراز

بزم برهم شد و سر بر نگرفتیم ز خواب
جلوه‌ها پیش و در دیده نکردیم فراز

ما همان مست بخواب اندر و یارانِ دگر
در رهِ منزلِ مقصود همان در تگ و تاز

تا بجائیکه بهر پایه و هر فن ما را
خواری افزود و حریفانِ دگر را اعزاز

نتوانیم که این قصهٔ غم شرح دهیم
شب بود کوته و افسانه درازست و دراز

مهر لب گشت همانا بزبانم گفتن
که توان گفتن و هرگز نتوانم گفتن

روزگارے همه بودند بدان خواب و خمار
ناگهان رحمتِ حق پرده فگند از رخسار

مردے از غیبیان گشت و بیاران بدمید
دم گرمیکه ز تیغ تیز برون داد شرار

می ندانم که بیک بار چه افسون بدمید
می ندانم که چه اعجاز نمود از گفتار

غلغلی خاست ز هر ناحیه بر زن و کوی
شوری افتاد بهر کشور و اقلیم و دیار

منکران نیز بافسانه‌اش از جا رفتند
بسکه هنگام سخن سحر همے برد بکار

الغرض انجمنے داد ز یاران ترتیب
تا کند خسته دلان را بنوازش تیمار

فکر کردند و بر اسباب مرض پے بردند
زان پس چارهٔ آن درد نمودند اظهار

کین مرض را بجهان هست اگر درمانی
غیر تعلیم نبوده است و نباشد زنهار

حالیا چاره جز این نیست که بنیاد نهند
بیت علمی که کسان را بود از جهل حصار

پس بدریوزه بهر کوچه و بازار شدند
تا مگر کاسهٔ شان پر شود از زر عیار

رشتهٔ سعی و طلب گرچه بسی گشت دراز
لیک افسوس که آماده نشد چارهٔ کار

لاجرم رو به شهنشاه دکن آوردند
وان همه خستگی خویش نمودند اظهار

داور دادگر خسرو اقلیم دکن
میر محبوب علیخان که بود عرش وقار

بر ره و رسم شهان چاره نوازی فرمود
شاه را چاره نوازی بود آئین و شعار

آستین کرم افشاند و تو گوئی بمثل
ابر نیسان بزمین دُر و گهر کرد نثار

مبلغی خاص عطا کرد و بفرمان بنوشت
که بهر ماه رسانند بما این مقدار

باری از فیض شه آن مدرسه برپا گردید
آنچه ما مے طلبیدیم مهیا گردید

دولت از پردهٔ تقدیر چو شد چهره کشائے
هست آن مدرسه امروز بصد فر و بهائے

طالبان هنر از هر جهت و ناحیتی
جمع گشتند و گرفتند درش را ماوائے

تا بکی حسرت غرناطه و بغداد خوری
قدمے رنجه کن و در حرم مدرسه آئے

طالبانش همه فرمانده معنی گشتند | دامن تربیتش هست مگر ظل هماے

گرچه امروز بدین آب و طراز است ولی | نتوان گشت از اندیشهٔ او بی پرواے

آن بناها نه رسیده است به اتمام و هنوز | خود ز سر رشتهٔ تعلیم نداریم غناے

لاجرم چارهٔ این کار بجستیم از عقل | از ره چاره گری شد بدکن راهنماے

پس بفرمودهٔ دانش ز علیگڈھ آخر | کاروان شد سوے اقلیم دکن راه گراے

به نیایش به درِ دولتِ سلطان رفتیم | هم به فرمان ادب پشت نمودیم دو تاے

از پس کرنش و تسلیم به آدابِ نیاز | عرض مطلب بنمودیم و ستادیم بپاے

شاه از لطف اشارت به نشستن فرمود | امر چون فوق ادب بود نشستیم بجاے

پس ازان معتمد شاه عماد الدوله | که دبیریست هنرپرور و معنی پیراے

به ادب آمد و توقیع همایون برخواند | ما همه گوش بر آوازش و او نکته سراے

شه به دستور گران مایه فرستاد پیام | کاینک آن مبلغ پیشینه دو چندان فرماے

بسکه زین مژدهٔ جان بخش بخود بالیدیم | غنچه سان در بر ما تنگ همی گشت قباے

چون به ما بیش ز اندازهٔ خواهش بخشید | بیش ز اندازهٔ خواهش هدفش اجر خداے

شاه تنها نه کرم کرد و نوازش فرمود | که شدیم از همه اعیان دکن بهره رباے

آسمان جاه فلک پایه بشیر الدوله | بازوی دولت و دستور شه ملک آراے

وان وقار الامرا زبدهٔ اعیانِ دکن
آن ہنر پرور و دانا دل و فرخنده لقاے

پایهٔ ما بفزودند و کرم فرمودند
شکر این منت و احسان چه توان کرد اداے

شایگان گشت توافی و ازین چاره نبود
خوشتر آنست که اکنون کنم آہنگ دعاے

یارب آن باد که شه با همه اعیان و وزیر
تا ابد باشد و گردون بدرش ناصیه ساے

بعد ازین جمله دعا ها که پذیرا و خدا
خویش را اگر بدعا یاد کنم ہست بجاے

یعنی از نسبت آن شاه گرامی نامم
شه نظام ست و بزیبد که نظامی باشم

قصیده

سنه ۱۸۹۰ع

دل پر حوصله آخر چو ز دعوے ماند
تا که آرد که بدر دِ تو شکیبا ماند

را ضیم از نگهِ شوق که گوید همه باز
از زبان هر چه دم عرض تمنا ماند

مگر از زاهد افسرده ولی وام کنم
که رخ ہیچو ہشش بیند و برجا ماند

راست ما تا غلطی هست که آوازه شده است
مهر گویند بآن عارض زیبا ماند

بر سراپای جمالِ تو نگاهم گوئی
رهروی هست که از ضعف بهرجا ماند

آه ازان رنگِ ندامت که پس از کشتن غیر
یک دو دم بر رخ زیبای تو پیدا ماند

ناتوان جان حزینم رهِ لب پیش گرفت
آه ازان غصّه که بیچاره بره وا ماند

ارمغانی نبود در خورِ خاکِ درِ او
مگر آن سجده که آماده به سیما ماند

مست و پرهیزده - آنمایه مکیدن خواهم
که لب لعل تو از بوسه مطرّا ماند

نوبهاران همه نرگس بد ماند که چمن
بر جمالت همه تن محو تماشا ماند

می میاشام و لب لعل می آلود مبوس
کین گنه ذرّه‌روش عشق به تقوی ماند

یک جهان شیفتهٔ طرز دل آرای وست
روضهٔ خلد بکوی تو بهمانا ماند

او بغارتگریم آید و من آن خواهم
کارمغانی دهمش آنچه زیغما ماند

خضر در وادیِ غم تازه براه افتادست
مگذارید که غربت زده - تنها ماند

بگذر از خلد که در کیش توکل نبود
هر که امروز - در اندیشهٔ فردا ماند

صدره افتاد که مجنون غلطش کرد بدشت
کلبه‌ام بسکه بزیبائی صحرا ماند

پند می دادیم و نام تو برد ناصح
تا بدین بدرفتر آن راهگذار ماند

جادهٔ پیشروان رفتم و دانم که خرد
اندرین شیوه - نه با من بهدار ماند

ننگ همت بود آری - که زبان تازه کنی
هم ازان جوهر باقی که به مینا ماند

نیست جز دونی فطرت که ببازار کمال
چشم دوزی بتماشے که زلیخا ماند

صرفه نبود که همان بر روش پیشروان
خامه - در راهِ سخن بادیه پیما ماند

داستان چند توان کز ز محمود و ایاز
تا کے خود سخن از وامق و عذرا ماند

گر نسیم از شکن زلف کشاید گرہے
فکر را با تو صدا آویزشِ بیجا ماند

اشک خود بر شمرے انچه زباران آید
خون دل نام کنی هرچه به مینا ماند

سفله را بستائی و بگوئی که بجاه
کمترین بندهٔ او با جم و دارا ماند

هرزه چند بهم بافی و سنجی که بدهر
سخنت خاتمهٔ دفترِ انشا ماند

گرچه بر هیچ این شعبده - پی برد ظهیر
کین نه رازیست که مستور ز دانا ماند

لیک با این همه از گرمے هنگامهٔ آز
نتوانست کزین هرزه روی - وا ماند

پستی طالع ازین بیش چه باشد کسی
پاے در بند خطا ماند و رسوا ماند

شیوهٔ مدح و غزل گرچه دل آزار و نیست
مبتذل گشت نه چندان که گوارا ماند

شعر اگر دامنِ دل می نکشد بانگ خر ست
نغمه - گر نیست دل آشوب بغوغا ماند

من و یزدان که اگر پایهٔ فن بر نکشند
حیف باشد که سخن را بجهان جا ماند

هان وهان چند توان بود به تقلید اسیر
واے آن کس که بره سلسله بر پا ماند

پای ازین دائرهٔ تنگ برون نه که سخن ‌‌ خود محیطیست که هر قطره بدریا ماند

جادهٔ مغز بیان گیر که این طرز نوی ‌‌ دلپذیر ست و دل آویز و دل آرا ماند

راستی ورز و چنان پیکر گفتار آرای ‌‌ که فروغ اثر از ناصیه پیدا ماند

هم به هنجار نوی تازه نوای بکشم ‌‌ یاد ایمکه در آغوش دلش جا ماند

مثل گر سخن از صبح برانم گویم ‌‌ سحر آمد که جهان گرم تماشا ماند

مشک شب جمله بتاراج رود و زدم مهر ‌‌ شوشهٔ سیم پراگنده به هر جا ماند

سحر از جیب افق سر بزند خندا خند ‌‌ شب بخود پیچد و از غصه بسودا ماند

آید از صحن حرم بانگ مؤذن در گوش ‌‌ دیر از نالهٔ ناقوس پر آوا ماند

رند با شیشه و می راه چمن گیرد و شیخ ‌‌ در غم سبحه و مسواک و مصلا ماند

چمن از غلغلهٔ مرغ به جنبش افتد ‌‌ کوه از قهقههٔ کبک پر آوا ماند

پاسبانان ز سر کوچه و ره بر خیزند ‌‌ در میخانه بروی همه کس وا ماند

کاروانها بره افتند و جرس ناله کشد ‌‌ دشت و صحرا پر از آوازه و غوغا ماند

رهرو خسته که از زحمت دوش ست بتاب ‌‌ دو سه گامی رود و باز بره وا ماند

رند میخواره که از بادهٔ دوشین سرمست ‌‌ همچنان فارغ از اندیشهٔ فردا ماند

گاه سر بر زند از خواب و رود باز بخواب ‌‌ گاه مخمور ز جا خیزد و از پا ماند

دست در گردن معشوق چو خیزد عاشق	هم بدستِ دگرش گردنِ مینا ماند
در چنین وقت به نعمانی آشفته گذر	که قلم در کف و آمادهٔ انشا ماند

الحق ار شبلی آزاده بداوش نرسد
زود بینی که اساسِ سخن از پا ماند

قصیده

متضمن حالات سفر روم (مئی ۱۸۹۲ع)

بهر تکمیل فن و ہم پیِ تحصیل عبر	روزگاریست که میداشتم آهنگِ سفر
فارغ از حج و زیارت چو مرا کرد خدای	خواستم تا بسوی روم شوم راه سپر
گرچه من گرم طلب بودم و بس مستعجل	لیک تاخیر همی رفت بفرمان قدر
دیر آن مایه شد آخر که حسودان گفتند	که فلان جز هوس خام ندارد در سر
روم گوئی دو سه گامست که این خام طمع	بی تکلف بسفر چست ببستست کمر
ره چنین دور و دراز و سفر این مایه خطیر	چون میسر شود آنرا که نه زور ست و نه زر
من درین غصه و غم خون جگر می خوردم	ناگهان شاهد مقصود در آمد از در
اتفاقی عجبی گشت مرا عقده کشا	که از وهم و گمان نیز نمیداشت خبر

یکدو مه پیشترک زانکه زنم کوس رحیل
چون ستوه آمدم از تپ بدل آمد که مرا
عزم دیرینه بیاد آمد و گفتم چه خوشست
آرنلڈ آنکه رفیق ست و هم اُستاد مرا
گفتم این صحبت و این واقعه نادر افتد
چون ازین داعیه مردم همه آگه گشتند
همه را مهر بجنبید و بدرد آمد دل
دل بهجران منه و رسم وفا را مگذار
روزکی چند بیاسای و پس ساز بده
با خود از نقد و هم از امتعه آن مایه بگیر
مصلحت نیست که این مرحله تنها سپری
گفتم این جمله که گفتید بود عین صلاح
مرد این مرحله گامے که فرا پیش نهاد
الغرض از رمضان بیست و ششم بود که من
اوفتادم بره کوه و بیابان یکچند

بودم از زحمت تپ خسته دل و تفته جگر
چاره جز نقل مکان هیچ نباشد ایدر
که بیک حیله و فن تا کار برآرد داور
هم درین عرصه بانگلنڈ همی خواست سفر
پس بعزم سفر از جای بجستم مضطر
هم بیاران و عزیزان وطن رفت خبر
جمله گفتند که این زحمت بیصرفه مبر
ور نخواهی که کشی پای ازین راهگذر
ساز و برگ سفر آن گونه که باشد درخور
که اگر دیر بپائی نبود هیچ خطر
لاجرم خادمکی نیز بهمراه ببر
لیک طالب نبود در گرو نفع و ضرر
باز پس مے نه کشد گر همه مرگ آرد بر
گرم برخاستم از جای و شدم راه سپر
پس بکشتی بنشستم من و یاران دگر

زحمتی صعب کشیدیم بکشتی دو سه روز — بسکه از موج بهر لحظه شدی زیر و زبر

کس نیارست سرش باز گرفت از بالین — کس نیارست جدا کرد تنش از بستر

نبود مایهٔ آزار بکشتی چیزی — غیر ازین محنت سه روزه که زو نیست مفر

نان خورش بود ز هر گونه مهیا ما را — از کباب بره و مرغ و می و نقل و شکر

گرچه من زان میِ پالوده نیالودم لب — دیگران لیک علی الرغم زدندی ساغر

هفتم ماه مئی چون برسیدیم عدن — کشتی آسوده و بینداخت زمانی لنگر

من فرود آمدم و روی بشهر آوردم — تا خبر جویم ازین مملکت از بدو و حضر

کوهساریست که هر چند بلندست و فراخ — لیک از سبزه و گل نیست درو هیچ اثر

هر کجا میگذری ریگ روانست و خزف — هر طرف می نگری خاک سیاهست و حجر

گبر و ترسا که نزیل اند درین بقعه همه — بزبان عربی حرف زدندی یکسر

مردم شهر که خود را بسمالی نامند — حیوان اند نه بل از حیوان هم بدتر

خوار و بدبخت و تبه کار و سیه چهره و زشت — سفله و ممتهن و کج روش و بدگوهر

خویشتن را به عرب بسته و حاشا که عرب — این چنین خوار و زبون شان بپسندد داور

چون زبان همه تازی بود و هم چو عرب — نام شان بسته بود با لقب جد و پدر

عامیان در غلط افتند و گمان باز برند — که مگر در نسب و نسل ز معد اند و مضر

تخم و هم ریشهٔ این نخل ز خاک حلبش ست
که درین جای به بار آمد و افشاند ثمر

تا که کشتی ما باز به رفتار آمد
تا به یک هفته گذر کرد ز بحر الاحمر

به سویز آمد و استاد و چنان زود گذشت
که ز کیفیت و حالش نشدم هیچ خبر

این همان نهر عجیبیست که زینسان کاری
جز در افسانهٔ پاریس نه شنیدیم دگر

بست فرنگ درازست و به پهنا چندان
که دو واپور توانند ازو کرد گذر

مردی از اهل فرنسا که لسپش نامست
زده این نقش و در اقصای جهان گشت سمر

آن خردور چو در آغاز بدعوی برخاست
که توان آمدن از عهدهٔ این کار بدر

مردمان سخره گرفتندش و گفتند که این
هرزه هست که فرزانه ندارد باور

از مئی چاردهم بود که در پورت سعید
برسیدیم و نشستیم به واپور دگر

درمیان من و ارنلد بیفتاد فراق
زانکه راه من و او گشت جدا زین معبر

پورت جائیست که تا چشم نگه کار کند
زورق و کشتی و واپور بود سرتاسر

صد ببینی که برافراشته اینجا رایت
صد ببینی که در انداخته اینجا لنگر

تا که کشتی ما باز روان گشت و گذشت
از ره یافه ولیس کرد به بیروت مقر

من بساحل شدم و مردی از ابنای حلب
همرهم گشت و بهر ناحیه ام شد رهبر

خوب جائیست که ناخواسته در بازد دل
هر که سوزی بدلش دارد و دردی بجگر

موضعی خرم و سیری خوش و جای دلکش
راه هموار و زمین پاک و مکان خوش منظر

گبر و مسلم همه خوش جامه و موزون اندام
خاص و عامی همه گلگون تن و زیبا پیکر

جامهاشان بعرب ماند و در زی و لباس
هیچ فرقی ز مسلمان نبود تا کافر

چون برون رفتم ازین جای از آن چاره نبود
پیش میر رفتم و بازم بقفا بود نظر

از مئی شانزدهم بود که گشتیم روان
پس به قبرس برسیدیم بهنگام سحر

این همان جای قدیمیست که در عهد امیر
سپهی رفت بتسخیرش و زد فال ظفر

[یعنی امیر معاویه]
حالیا دولت انگلند گرفتش از ترک
لیک با صلح نه از یاوری تیغ و تبر

مسجد جامع و ایوانکه قبرس دیدم
سیر این بقعه مرا بس عجب افزود و عبر

رودس و سکز بره آمد و زان پس ازمیر
کشتی استاده به ازمیر و شبی برد بسر

من سوی شهر روان گشتم و یک یک دیدم
مسجد و مکتب و بازار و ره و کوچه و در

فرض آدینه ادا کردم و از بعد نماز
در کتب خانهٔ سلطانیم افتاد گذر

مجلسی از فقها بود دران جا و بهم
بحث از متعه همی رفت و هم از قول عمر رض

زان یکی رو بمن آورد که چونی چه کسی
تا چرا بر زدهٔ دامن محنت بکمر

گفتم از هندم و از خوان ادب زله ربای
طرفی می برم از هر جهت و هر کشور

گفت حالا سخن از متعه همی رفت و توهم
گر توانی سخنی گوی و مثالی آور

من بپاسخ در معنی زدم مستمعان — لب بتحسین بگشادند پس از بحث و نظر

پس زاز میروان گشتم و در عرض دو روز — طی شد این راه و بپایان برسید این دفتر

مختصر گفته ام این حرف و تو هم میدانی — که درین بادیه بس تنگ بود راهگذر

هر که جویا بود از حال من و رحلهٔ من

بایدش گفت که این نظم بخواند یکسر

قصیدهٔ بهاریه ـ ناتمام

سنه ۱۸۸۶ء

دوش این مژده بگوش گل و ریحان آمد — که بهار آمد و بسیار بسامان آمد

ابر گوهر همه افشاند چو گریان بگذشت — گل همه زر بپراگند چو خندان آمد

آب را سلسله بر پای ببستند ز موج — بسکه دیوانه وشش از طرف بیابان آمد

لاله چون مغبچگان چهره برافروخت بباغ — سنبل آشفته تر از طرهٔ خوبان آمد

سبزه سر برزده از خواب ـ دگر رفت بخواب — بسکه باد سحرش مروحه جنبان آمد

هر حبابی که سر از آب برآرد ـ گوید — باید از سر بتماشای گلستان آمد

عیدِ نوروز بهارست که در خدمت گل
سرو و عرعر بمیان برزده دامان آمد

می دمد گه بچمن ۔ گاه خرامد لب جوی
باد صبح آمد و بر شیوهٔ مستان آمد

بوی گل هست که بر دوش صبا تکیه زده است
من غلط کردم و گفتم که سلیمان آمد

آتش افروخت گل و مرغ چمن گشت خلیل
که بر آتش سوزنده گلستان آمد

زین دو سه حرف فزون نیست مغان را سخنے
که بهار آمد ۔ و ابر آمد ۔ و باران آمد

دور دور گل و مل هست که در جوش طرب
زاهد از صومعه در میکده مهمان آمد

بزم آرای و گل افشان و قدح گیر که باز
آمد آن شوخ و چگویم بچه سامان آمد

رخ برافروخته و طره فروهشته بدوش
جام در دست و گل و لاله بدامان آمد

طرهٔ پرشکنش بسکه به پیچید به پای
هم بهر گام چو مست افتان خیزان آمد

چون بیکباره نقاب از رخ زیبا برداشت
تا چگویم که چها بر سر ایمان آمد

او همان یک نگاه ناز زیان کرد و مرا
روزگار خرد و هوش بپایان آمد

جام مے داد بدست من و آنگه بسرود
غزلے تازه که آرایش دیوان آمد

مطلع ثانی

بر من این مایه بلا از لب جانان آمد
چکنم آه بدروے که زدرمان آمد

دوستان! ایکه ره و رسم وفاکیش شماست — هیچ دانید که شبلی بچه حال ست و کجاست

ورندانید و نه دارید ز حالش خبری — باید البته بپژوهش که پژوهش ز وفاست

از سیه کاری ایام ز خودرائی خویش — هست یکسال که بیچاره گرفتار بلاست

بود در گوشهٔ تنهائی خود فارغ و شاد — که بناگاه به عزم سفر از جا برخاست

سوی کشمیر روان گشت بدان گرم روی — که همی خواست دران ره نفسی کردن راست

گرچه شک نیست که آن ناحیه در زیبائی — گر تنزّل بکنم۔ خلد برین را ماناست

بسکه جوشیده ز هر سوی گل و لاله بدشت — از کران تا بکران۔ روی زمین ناپیداست

هیچ جائی ز گل و لاله تهی نتوان یافت — پای دیوار اگر هست۔ و گر سقف* سراست

* اینجا از قدیم الایام رسم ست چنانکه جهانگیر شاه در تزک هم ذکر کرده که بامها را خاکپوش کرده لاله می نشانند و سال بسال در موسم بهاری می‌شگفد۔

جادہ راخود زخیابان نتوان کرد تمیز — بسکہ گل صف زدہ سر تا سر او زخپ و راست

جام گلرنگ کہ در بزم۔ بآئین چینند — ہم بدان گونہ۔ گل، از پہلوی گل جلوہ نماست

نقشبند چمن طبع زتر دستی فیض — دشت راہم بہ گل ولالہ و شمشاد آراست

سبزۂ بر کوہ فرو ریختہ از سر تا بن — یا قبائیست کہ بر قامت شخص آمد راست

راہرو راند بہ دل کہ نہد گام بہ راہ — بسکہ بہ ہر قدمش لالہ و گل دستہ پاست

دیدۂ طفل کہ بر دامن مادر غلطد — جنبش باد۔ بدان گونہ بروی صحراست

گل بہ ہر شاخ ز برگ ست فزون تر۔ گوئی — ہمہ برگل بفزود آنچہ کہ از برگ بکاست

سرو اگر پای بدامن نکشد۔ خود چہ کند؟ — زانکہ از جوش گل و لالہ چمن تنگ فضاست

بسکہ بر ہر قدم از لالہ چراغی بنہند — در شب تار کسے گم نشود از رہ راست

آبگینے کہ بشہرست بود نامش ڈل — گوئیا آینہ در دست عروسی زیباست

سینۂ صاف دلان ست ہمانا۔ کز لطف — ہر چہ در بن بود۔ از صفحۂ رویش پیداست

گرد برگرد ڈل آن صف زدن لالہ و گل — چون طرازیست کہ بر دامن شوخی رعناست

شالمارست و نشاطست و نگین ست و نسیم — باغہائے کہ بہ پیرامن ڈل غالیہ ساست

شالمارست ازان جملہ، فزون تر بجمال — کہ چو نہ چرخ طبق※ بر طبق تا بر پاست

※ شالامار (وہم نشاط) نہ طبق دارد کہ بالائے ہم ست وارتفاع ہر طبقہ از طبقہ دیگر البتہ کم از بست قدم نخواہد بود۔

آب* بالاے زمین باشد و اینجا بینی — که زمین بر سر آبست و همان پا بر جاست

در بنِ آب دمد سبزه و نیلوفر و گل — قوتِ نامیه بنگر ز کجا تا به کجاست

گرچه دانم که سخن خود به درازی بکشید — چه توان کرد سخن هم ز سرِ نشو و نماست

بخت بنگر که ازان بزم گهِ مستی و ناز — بهره ام هرچه بود درد و غم و رنج و عناست

بعد یک هفته که آسودتن از رنج سفر — تپ به من تاختن آورد و بکینم برخاست

سے هے چه تپ بود که فرقے نتوانستم کرد — کاین مگر آتش سوزنده بود یا تپ سست

در و ۔ آن مایه بیفشرد، سراپاے مرا — که توان گفت که یک بهره ز اندام کاست

گرچه با من نه رفیقے بُد و نه خادمکی — ایزدم لیک ۔ تباهی زده و خوار نخواست

به عزیزانِ دیار آگهی آمد که فلان — آمد از هند و ز رنجوری تپ شکوه سراست

هر یک از مهر، دوان آمد و از غمخواری — پرس و جوئے بسزا کرد و پئے چاره[علاج ۔] بخاست

حاضران از رهِ اخلاص سخنها گفتند — که سخن از رهِ اخلاص هم اندوه رُباست

آن یکے گفت که چون تازه ز راه آمده — خستگی خود سبب درد و تپ و رنج و عناست

آن دگر گفت، "همانا که شبت خواب نه برد — خواب ناکردن شب از رخ و رویت پیداست"

* این تصرف مخصوص کشمیر ست که روے آب نوعے از گیاه می گسترند و او را خاک پوشش کرده در و از هر جنس ترها می کارند۔

چاره گر آمد و بنشست و ز اسباب و علل
حالیا پی به مرض بُرد که دردم ز کجاست

چون هم از نبض و هم از رنگِ رُخ اندازه گرفت
گفت "اندیشه مکن هیچ که اُمید شفاست" (فوراً)

هرچه از چارهٔ و تیمار و دوامی بایست
در زمان جمله مهیا شد و ز انسان که سزاست

رسم بیگانه نوازی بود آئین عرب
میتوان گفت که کشمیر عرب را ماناست

خاصه آن پیشرو جادهٔ معنی یعنی
سعد دین آنکه پسین قافیه بیت* قضاست

خاصه مخدوم من و یارِ من و یاورِ من
میرزا سعد که در شهر امیر الامراست

آنچه با من ز سر خسته نوازی، کرده است
هر بُنِ موی هنوزم به سپاسش گویاست

به شدم گرچه بزودی و تسلی گشتم
کاین چنین به شدنِ زود خود از لطفِ خداست

لیک آن به شدن از روی حقیقت سنجی
هیچو نارستنیی بود که ماند بار است

باز تپ کردم، و تا آخرِ ایامِ قیام
آن تپم گاه فزون گشتی و گاهی می کاست

لاجرم رو بوطن کردم و گفتم با خود
که اگر چاره دگر در و بفرمان قضاست

یکشبم آنقدر از ضعف زبون گشت احوال
که به کس حرف زدن هم نتوانستم راست

چون یقین شد که مرا نوبتِ رفتن برسید
به وصیت ورق و خامه نمودم درخواست

شکر ایزد که دران حالت آشیمه سری
از زبان هرچه برآمد همه آن بُد که سزاست

* منصب قضا از باستان زمان در دودمان ایشان بوده است۔

هرچه از سیم و درم بود و ز املاک قدیم
وان کتب خانه که انواع کتب را آراست

زان همه بیشترے وقف نمودم کورا
صرفِ آن کار توان کرد که در شرع رواست

خاصه بر مسجد پارینه که در خانقه است
که ز بیمهریِ ما خسته و بے برگ و نواست

خاصه آن مدرسه* کز پئے ابنای وطن
طرحش افگندم و امروز بآئین بپاست

طرفه تر زین همه افسانه حدیثی بشنو
چه حدیثی که شگفت آور و هم خنده فزاست

من باین حالِ تبه بودم و از یارانم
ملک الحاج علیگڑھ که بدانش یکتاست

می شنید این همه احوال و نکردی باور
خود ندانم که ز جانِ من بیچاره چه خواست

تا بحدّے که بمن نامه فرستاد و چو من
آنچه رو داد نوشتم همه را بے کم و کاست

باز باورش نیامد و بمن نامه نوشت
کاین چه حرفست که شوخی نه درین کار رواست

اینهمه بیهده بهتان نتوان بست بخویش
به ظرافت نتوان گفت حدیثی ناراست

تنگدل گشتم و از غصه بخود پیچیدم
کاین چنین بیهده انکار چه آئینِ وفاست

من ستوه آمدم از نامه و پیغام آخر
لیکن آن یار همان بر سخنِ خود برجاست

آخر کار ز لطف و کرم بار خدای
مردی از غیب برون آمد و کارم شد راست

مصطفی خان که اسسٹنٹ سرجن هست
از رهِ لطف به اعظم گده آمد ناخواست

* محمڈن نیشنل ہائی اسکول اعظم گڑھ۔

داشت چون سابقهٔ معرفتے با اسحاق — که اخ اصغر من هست و بهر پایه سزاست

(آنکه از دولت او باز و من هست قوی — آنکه از نسبت او نازش من هست و بجاست)

از پئے دیدن من آمد و بر رسم فرنگ — دید اعضای درون را که مرض را مبداست

رو بمن کرد و بفرمود که از غایت ضعف — کار خود می نکند دل که رئیس الاعضاست

لیک با این همه از کار نرفته است هنوز — میکنم چارهٔ و از ایزدم امید شفاست

از سر مهر به تدبیر و علاجم پرداخت — هم بدان شیوه که طرز و روش اہل صفاست

تا دو مه رسم چنین بود که هر روز مرا — امتحان کردی و جستی خبر از هر کم و کاست

بارے از فضل خداوند جهان بعد سه ماه — به شدم گرچه هنوزم اثر ضعف بجاست

مژدهٔ صحت من هان برسانید کنون — هر کسے را که بمن دعوی اخلاص و وفاست

میتوان گفت به مهدی و به حالی و عزیز — "به شد آن بنده که از حلقه بگوشان شماست"

شبلی امروز بود بلبل بستان سخن — که ازو گلکدهٔ هند پر از صوت و نواست

بعد یک عمر که از بند غم آزاد شده است
هم چنان باز بآهنگ کهن نغمه سراست

مراثی

مرثیہ

نوابؔ ضیاء الدین خان مرحوم دہلوی متخلص بہ نیّرؔ

۳- اکتوبر ۱۸۸۵ء

گرم ہنگامہ شوای نالۂ دل ہان برخیز
توہم ای آہِ جہان سوز بسامان برخیز

از پی برہمیِ عالمِ امکان برخیز
ای جنون باز بتاراج گریبان برخیز

چشم خون نابہ فشان خواست چو طوفان کردن
خون شوای دل۔ کہ توانم سر و سامان کردن

دو جہان اینہمہ درہم شدہ چون ست و چہ ہست؟
مہر۔ داغِ دلِ عالم شدہ چون ست و چہ ہست؟

آسمان حلقۂ ماتم شدہ چون ست و چہ ہست؟
اختران۔ دیدۂ پرنم شدہ چون ست و چہ ہست؟

شاہدِ روز بمرگ کہ؟ بماتم بنشست
از چہ؟ لیلای شب آشفتہ و درہم بنشست

تا چه هست این که دل از ناله نیاسود هنوز
اشک از دیده برآید جگرآلود هنوز

همچنان زخم جگر هست نمکسود هنوز
آتشی هست همانا که رود دود هنوز

فاش گویم که سخنگوی زمان روی نهفت
تیره شد دهر که نیّر ز جهان روی نهفت

آن طرازِ سخن آن یوسفِ کنعان سخن
آنکه صد پایه فزود از سخنش شان سخن

آنکه آراست ز نو زلف پریشان سخن
آنکه لعل و گهر افشاند بدامان سخن

دو سه روزیست که از جام اجل مدهوش ست
عالمی ز و بسخن مانده و او خاموش ست

آن گران پایه که دون مرتبهٔ اوست سخن
فیض او بین که باین رنگ و باین بوست سخن

شاعری کز دم کلکش همه جا دوست سخن
خواجه او بود و توان گفت که هندوست سخن

اینک از دست اجل جیب وجودش چاک ست
پایهٔ فن بفلک برده و خود در خاک ست

علم و فن را بجهان دادگری بود نماند
در جهان نخل هنر را ثمری بود نماند

نکته سنج سخن و دیده وری بود نماند
نظم را خامهٔ او بال و پری بود نماند

ای سخن گریه بروز سیهت باید کرد

ای ہنر رحم بحال تہمت بایدکرد

شلپیا دست نہ در دامن ادراک بزن | شیشۂ صبر درین حادثہ برخاک بزن
ای جنون جیب و گریبان خرد چاک بزن | تو ہم ای نالہ سراپردہ برافلاک بزن

گرنہ خون گشتہ بمژگان ترم سے آئی
آخر ای دل بچہ کار و گرم سے آئی

مرثیہ

مولانا فیض الحسن مرحوم سہارنپوری اُستاد مصنف

۱۸۸۷ء

درین آشوب غم عذرم بنہ گر نالہ زن گریم | جہانے راجگر خون شد ہمین تنہا نہ من گریم
بحسین صبوری چند بفریبے مرا ناصح | دمے بگذار تا در ماتم فیض الحسن گریم
بمرگش علم و فن در نالہ با من ہم نوا باشد | ہنر بر خویشتن گرید چو من بی خویشتن گریم
دو تا غم دارم و ہر یک ازدیگر حسرت افزاتر | بمرگش گریم و آنگاہ بر مرگ سخن گریم
خود این آشوب و این ہنگامہ از یادم نخواہد شد | ہمان نوباشد این غم تا درین دیر کہن گریم

گهی بیخود به برهم گشتن کار هنر نالم
گهی بیخویش بر روز سیاهِ علم و فن گریم

به یکبار انجمن برهم زدی تا از میان رفتی
سزد من گر درین ماتم چو شمع انجمن گریم

چه در دل داشتی تا از که رنجیدی چرا رستی
زما بگسسته ای مولای ما آخر کجا رفتی

چو در دل داشتی آخر ز یاران برکران بودن
دو سه روزی دگر بایستی آخر میهمان بودن

خود این را سهل می گیریم کز ما دامن افشاندی
بحال فن همی بایست آخر مهربان بودن

نگویم من تو خود انصاف ده تا از که می آید
عرب را زنده کردن وانگه از هندوستان بودن

نو آیین نکتها در ایزدی فرمان نشان دادن
بکشف از دین روح القدس را ترجمان بودن

بهنجار دری بر جادهٔ پیشینیان رفتن
باهنگ حجازی یادگار باستان بودن

نگیرم پی از کجا سنجند لطفِ طبع رنگینت
بنا فهمان ندانم چون پسندی همزبان بودن

کہ یارت بود آنجا با کدامی همنشین خفتی
هنر را پایه بالا بردی و خود در زمین خفتی

زبس در کار غم دل بوده است و دیده تر هم
بخاک تربت او لعل افشاندیم و گوهر هم

سخن را این چنین شیرازه بستن تا که بتواند
پس از وی دفتر معنی پریشان گشت و ابتر هم

باوجِ پایه اش من خود ندیدم در جهان کس را
وزین پس مثل او هرگز نه بیند چشم اختر هم

بود شورِ غریب اما باین ہنگامہ کے ماند
غمِ مرگش روان فرساست از آشوبِ محشر ہم

صبا گر بگذری بر تربت پاکش بگو از من
کہ ای در شیوۂ دانش مرا اُستاد و رہبر ہم

درودی پیشکش آوردہ ام باشد کہ بپذیری
کہ شبلی خاک بوس درگہت بود ست و چاکر ہم

ازین خواب گران آخر چو روز حشر برخیزی
چو صورِ حشر من در نالہ ام ۔ وقت ست اگر خیزی

مرثیہ

جنرل عظیم الدین خان مرحوم

سنہ ۱۸۹۱ء

تا کے ز غمِ نہان نگویم
گویند بگو ۔ چسان نگویم

دارم جگری و صد توانم
کافسانۂ باستان نگویم

از عربدۂ فلک ننالم
از نیک و بدِ جہان نگویم

از نالۂ دل اثر نخواہم
از داغِ جگر نشان نگویم

رفت انچه زد ور چرخ بر من | یک حرف ازان میان نگویم
این جمله همی توانم اما | نتوان کین داستان نگویم
در ماتم خان اعظم الدین | جز قصهٔ خون چکان نگویم

آه از غم این چنین امیری
شیرافگن و شیر و شیرگیری

آه آن بر و دوش برز و بالای | آن پیکر و روی و قد زیبای
آن زور سپهبدی ببازوی | آن فرّهٔ خسروی به سیمای
آن دانش و عقل و هوش و فرهنگ | آن حوصله و درایت و رای
آن کو به شرف نداشت مانند | آن کو به هنر نداشت همتای
آوخ که چنین بلند جاهی | یکبار چنان بیفتد از پای
آه این چه جفاست کان بر و دوش | آلودهٔ خاک و خون شود های
آن بازو و تیغ باز افسوس | آن پنجهٔ شیرگیر ای وای
آه این چه مصیبتی ست جانکاه | آن این چه غمی ست صبر فرسای

چون زین غم جانگداز گریم
گریم صد باره و باز گریم

در خاک شد آن امیر و یک جاه
یا تهمتن او فتاد در چاه

مهمان یکی به شب شد و خاست
تا باز رود بسوی بنگاه

کم حوصلگان سفلهٔ چند
بودند نشسته در کمینگاه

کالسکه چو در مقابل آمد
آن کجروشان دوان ناگاه

یکبار برو گشاد دادند
شش تیر و یکی خطا نشد آه

بر جبههٔ صبر چین نیفگند
با آن همه زخمهای جانکاه

بر خاک فتاد و باز برخاست
پس طی بنمود پارهٔ راه

آسوده دمی براه و زان پس
افسانهٔ عمر گشت کوتاه

با صد سخنی بماند خاموش
آن بحر بیارمید از جوش

ای کشتهٔ ظلم هان خبر گیر
وین نالهٔ ما بگوش در گیر

این مه بخسوف می نیرزد
از چهره نقاب خاک برگیر

برخیز و همان برسم پیشین
هم تیغ بدست و هم سپر گیر

ترکانه کله بفرق بشکن
چار آئینه و زره ببر گیر

مردانه خرام و همرهی را
اقبال و سعادت و ظفر گیر

کیفر بستان و دشمنان را
آتش شو و در نهاد - در گیر

آنگاه بکار ملک پرداز
برہم شده کارہا ز سر گیر

آن رونق رام پور بازآر
آن آئینہ را دگر بزر گیر

این جملہ بکام دوستان کن
زین بعد ہر انچہ خواہی آن کن

مثنوی ناتمام

۱۸۸۵ء

فرحت آن برگزیدهٔ احباب — گفت روزی بمن بروی عتاب

کای بہ بیجا صلے بسر بردہ — ہرزہ خون دل و جگر خوردہ

تا چہ خواہی ز شاعرے یعنے — چند ازین ترہات بےمعنے

داستانہاے پاستان تا چند — شکوهٔ جور آسمان تا چند

تا چہ سووت دہد زبان گفتن — مژہ را ابر خون فشان گفتن

دیدہ را معدن گہر خواندن — داغ را ہدیۂ جگر خواندن

دل بہ فکر محال خون کردن — وحشت آموختن جنون کردن

دیر را روکش حرم گفتن — سفلہ را حریف جم گفتن

سحر و اعجاز را قرین خواندن — وہم را برتر از یقین خواندن

سخن عشق ہرزہ خندست — چاک را با جگر چہ پیوندست

اینچه !! خواریست عشق ورزیدن
ساده را بجان پرستیدن

خود به بین !ا ازرش بتان چه بود
پیکر ساده جان جان چه بود

آن بهار طرب زمانے چند
راند زین گونه داستانی چند

در سخن مهر و کین همی آمیخت
زهر با انگبین همی آمیخت

لطف را با عتاب مے آلود
زهر با قند ناب مے آلود

گرچه منعم زساحرے میکرد
خویشتن خود فسونگرے میکرد

سخن او که متصل میرفت
از ره گوش سوی دل میرفت

گفته اش را بجان پسندیدم
او گهر مے فشاند و مے چیدم

خواهم اکنون عنان بگردانم
رسم پیشینیان بگردانم

زین بساط کهن چو برخیزم
پیکرے تازه برانگیزم

رسم دیرینه را براندازم
در سخن طرح دیگر اندازم

بدمم خلق را فسون دگر
کرده ام ساز ارغنون دگر

تا بسنجے که با کمال سخن
تنگی نیست در مجال سخن

این روش گر قبول دوست نبود
مے توان جاده دگر پیمود

شاعری نه همین سخن سازیست
که درین پرده گونه گون بازیست

طرز اندیشہ نو کنم اکنون
نشنیدی کہ الحدیث شجون

دیباچہ

سیرة النعمان

حمد و ستایش کہ بعنوان خوشست
شیفتگانیم و پیمبر پرست
تا بخودی پایہ نگہدار باش
ہر چہ زبیش ست و زکم۔ بازدان
در رہ الفت۔ کہ بود پیچ پیچ

نعت ہمان گو نہ ہمان سان خوشست
سجدہ اگر نیست زمین بوس ہست
دم ز شریعت زن و ہشیار باش
سجدہ و تعظیم۔ زہم بازدان
پا چو نہی۔ بر تو نگیرم ہیچ

تمہید

من کہ دریں دائرہ از دیر باز
باز برانم۔ کہ دریں وادی
خواستہ ام طرح دگر ریختین

پای ز خلوت نہ نہادم فراز
دل برم از خلق بافسونگری
شعبدۂ تازہ برانگیختن

بزم دگر هست و تماشا دگر — باده دگر آرم و مینا دگر

زمزمهٔ تازه بساز افگنم — غلغله در حلقهٔ راز افگنم

باده فرستم بحریفان دگر — از مے دوشین قدری تندتر

زخمه که بر تار سخن میزنم — هان بنگر تا بچه فن میزنم

قاعدهٔ سحر طرازیست این — نیک نگه کن که چه بازیست این

پا چو درین معرکه افشرده ام — پایهٔ فن تا بکجا برده ام

حرمت این کار نگهداشتن — نامه به لعل و گهر انباشتن

کار من ست این حد هر خام نیست — این بود آن مے که به هر جام نیست

دست اگر سوے قدح برده ام — جای عنب لخت دل افشرده ام

کان معانی همه کاویده ام — کین گهری چند فرا چیده ام

غارت بتخانهٔ چین کرده ام — تا صنمی چند گزین کرده ام

خاک در میکده ها بیختم — کین مے صافی بقدح ریختم

وایه اگر از دگران خواستم — چاره نه زو بود ازان خواستم

فن سیر گرچه بود دلپذیر — نیست درو خود ز روایت گزیر

گرچه متاع از دگر آورده ام

قطره ربودم گهر آورده ام

گرچه مرا شیوهٔ فن این نبود — حرف به اردو زدن آئین نبود

پیشتر ار گرم طلب بوده ام — بادیه پیمای عرب بوده ام

بزم چو آن فرّه و آن ساز داشت — ساغر من بادهٔ شیراز داشت

لیک چو آن مطرب و ساقی نماند — بوے ازان میکده باقی نماند

بزم بطرز دگر آراستم — خوشتر ازان نیز که میخواستم

گرچه سر و برگ سخن دیگرست — شمع همان است لگن دیگرست

باد گوارا به عزیزان تمام
بادهٔ گلگون بسفالینه جام

مثنوی ناتمام

جون ۱۸۹۲ء

مقام قسطنطنیه

قاصد فرخندهٔ من ای نهال — مَتَّعَکَ اللّٰهُ بِحُسنِ المآل

پیش رسیدت سفری ناگزیر — گرم ز جا خیز و ره هند گیر

زود برو و فکر دو عالم مکن — ور نفسی راست کنی هم مکن

دیده براه اند عزیزان هند — جمله گرامی گهرکان هند

چون تو دران بزم کشی زمزمه — دائره گردند بگردت همه

تا ز حدیث تو شود بهره مند — هر یکی از جای جهد چون سپند

جمله بدین حرف که ای نیکخوی — حرفی ازان یار سفر کرده گوی

تا بچه حال ست و چسان ست و خود — رفت چها بر سرش از نیک و بد

بر روش دیده وران میزید — یا که چو بهمان و فلان میزید

از پس این محنت و رنج شگرف — از سفر روم چه برداشت طرف
بزم خوشی بود تماشا چه کرد — کار بسی بود از آنها چه کرد
وصف دانش طلبان چون نشست — زان چمن تازه بدامن چه بست
طی چه شود مرحلهٔ پرس و جوی — از من آواره بیاران بگوی
کای همه گنجینه کشایان فن — صدرنشینان سرخوان فن
از کرم داور بالا و پست — حال من آن گونه که بایست هست
هم بهمان طرز و روش میزیم — زنده ام و فارغ و خوش میزیم
گرچه خودم با سر و سامان نیم — نازکش حاجب و دربان نیم
نیست سر انجمن آرائے — این منم و گوشهٔ تنهائے
و ینکه بپرسید که زان جلوه گاه — تا چه بود حاصل چشم و نگاه
هیچ توان گفت که ذوق سخن — هر نفسم مے برد از خویشتن
گرچه نخواهم که نشینم خموش — فرصت آن کو که بیایم بهوش
گرچه بعرض سخن آماده ام — مست ز کیفیت این باده ام
بگذر از این حرف و مکرر مپرس — خواب خوشی دیدم و دیگر مپرس
خوان سخن گر نه خود آراستم — عذر بنه محو تماشاستم

تندے مے بود خمارم ہنوز
با تو چگویم کہ چہا دیدہ ام

دیدۂ من باز د بخوابم ہنوز
شعبدہ ہا پیش نظر چیدہ ام

بزم چو از جلوۂ زیبا پر است
دامن چشم ز تماشا پر است

موکب همایون

یعنی

برآمدن سلطان المعظم

بگذاردن نماز عیدالضحی

مهر چو از جیب افق سر کشید — خاست ز هر ناحیه گلبانگ عید

دیده پر از خواب چو برخاستند — پیر و جوان جمله تن آراستند

طفل که این شیوه نداند درست — مادرش از مهر تن و روی شست

شیوه و آئین طرب تازه گشت — کوچه و بازار پر آوازه گشت

مژده رسید این که شه چاره ساز — زود برآید باداے نماز

تا برد از خوان کرم توشهٔ — خلق برون ریخت ز هر گوشهٔ

بسکه عنان طلب انگیختند — طفل و جوان بر سر هم ریختند

پیک نظر راه تماشا نیافت | نقش قدم هم بزمین جا نیافت
جمله بصد شوق و بصد آرزوی | سوی بشکطاش نهادند روی
سرمهٔ خاک رهِ شه خواستند | جا بگذرگاه سپه خواستند
از دو سوی راه بکسب شرف | خلق بآئین ادب بست صف
مهر چو در هر جهت افشاند نور | کوکبهٔ شاه عیان شد ز دور
گشت روان از پی هم خیل و فوج | موج تو گوئی که شکستی بموج
بود شعار همه از هم جدا | هر همه را رایت و پرچم جدا
پرتو آن اسلحهٔ تابناک | نور همی ریخت بدامان خاک
با همه تمکین چو گذشت این گروه | گشت بیکبار زمین پر شکوه
غلغله برخاست که باد انوید | مهر جهانتاب خلافت دمید
داغ نه جبهه خورشید و ماه | حضرت خاقان خلافت پناه
قاعدهٔ دولت و دین را مدار | آئینهٔ رحمت پروردگار
پیکر لطف و کرم کبریای | سایهٔ یزدان شه کشور کشای
خسرو لشکر شکن و قلعه گیر | شاه فلک عتبهٔ گردون سریر
فاتحهٔ دولت و طغرای دین | زیب ده افسر و تاج و نگین

شاه فلک کوکبه عبدالحمید | اَیّدَهُ اللّٰهُ بِنَصرٍ مَزید

فرهٔ شاهی ز جبین آشکار | حاشیه بوسان یمین و یسار

مرکب شه پیش چو بگذشت پای | خلق بیکبار در آمد ز جای

طلعت شه باز چو پرتو فگند | بانگ دعا گشت ز هر سو بلند

شور بر آمد که بود تا جهان | باد بکام تو زمین و زمان

چرخ بدان مایه که گردنده است | زنده بمان کز تو جهان زنده است

زیب و طراز همه عالم توئی | سایهٔ یزدان بجهان هم توئی

جمله بدانند که در غرب و شرق | هست ترا تاج خلافت بفرق

آن توی امروز که در روزگار | هست بر دولت و دین اقرار

تازگی بدر و حنین از تو هست | زیب و طراز حرمین از تو هست

جز تو که هست ای شه انجم سپاه | آنکه بود شرع نبی را پناه

فرهٔ دین نبوی از تو هست | بازوی اسلام قوی از تو هست

شرع بجاه تو چو شد ارجمند | باد بفرمان تو چرخ بلند

سکهٔ اقبال بنام تو باد
هر چه بگیتی است بکام تو باد

که

در بزم دعوت منعقده (۹) دسمبر ۱۸۹۲ء که از طرف دانش آموزان کالج

بتقریب مبارکباد واپسی مصنف از سفر روم و شام ترتیب یافت خوانده شد

قاصد خوش خبر امروز نواساز آمد — کز سفر یار سفر کردهٔ ما باز آمد

از سفر شبلی آزاده به کالج برسید — یا مگر بلبل شیراز به شیراز آمد

دوستان مژده که آن بلبل خوش لهجه دگر — اندرین تازه چمن زمزمه پرداز آمد

رفت هرچند بسی بی سر و سامان امّا — شکر ایزد که باین برگ و باین ساز آمد

نقدِ کار آگهی و تجربت آورد بکف — رفت بی مایه و گنجینهٔ صد راز آمد

هرکجا بود ز هر گوشه تمتع برداشت — هرکجا رفت بهر طائفه دمساز آمد

گاه با صدرنشینان دول گشت قرین — گاه با حاشیه بوسان شه انباز آمد

گاه در بزم فقیهان گران مایه رسید — گاه در حلقهٔ رندانِ نظر باز آمد

گاه با سادہ دلان شیوۂ تقلید گرفت
گاه با دیدہ وران پردہ در راز آمد

گاه در بیت مقدس بہ بر مفتی شہر
از رخ شاہد فن پردہ برانداز آمد

گاه در قاہرہ پنہان بہ تقاضای ہوس
بہ تھیٹر شد و در جلوہ گہ ناز آمد

دلش از ذوق سفر گرچہ بنیاسود ولے
با دیاران وطن حوصلہ پرداز آمد

جذبۂ شوق دمی رخصت آرام نداد
لاجرم رو بوطن کرد و عنان تاز آمد

روز بیش گشت کہ امشب زنیسان شماست
وین شرف مایۂ صد نازش و اعزاز آمد

بزم کاین جلوہ و این فرہ و آئین دارد
شکر ایزد کہ ہمان رونق پیشین دارد

کالج امروز بآن فرہ و شان ست کہ بود
بزم را گرمی ہنگامہ ہمان ست کہ بود

ہمچنان تشنہ لبان از نم او سیراب اند
جوی این فیض بدانگونہ روان ست کہ بود

ہمچنان این چمن تازہ علی الرغم عدو
ایمن از غارت ایام خزان ست کہ بود

با بکام ہمہ حسودان تنک حوصلہ را
ہمچنان دیدۂ حسرت نگران ست کہ بود

بسکہ آوازہ دانش اطراف جہان را بگرفت
ہمچنان بر درش انبوہ جہان ست کہ بود

آستانش کہ بود مجمع ارباب کمال
ہمچنان قبلۂ دانش طلبان ست کہ بود

کار تعلیم بآن نظم و طراز ست کہ داشت
پایۂ فن بہمان اوج و نشان ست کہ بود

بو تمین آنکه بیاشیوهٔ گفتار آموخت	هم بدانسان هنر آموز بیان ست که بود
هم چنان شام و پگه در حرم مسجد پاک	شور و آوازهٔ تکبیر و اذان ست که بود
هر یکی از بک و ماریسن و ارنالڈ و هورسٹ	هم چنان مدرسه را روح و روان ست که بود
وان دگر دیده وران را که باسکول درانند	همچنان سعی و طلب را نه تہ جان ست که بود
شبلی غمزده آن جرعه کش طرف بساط	هم بآن طرز نوی زمزمه خوان ست که بود
جمله زین پیش که گفتم به تنزل گفتم	ورنه هر شیوه لبی بهتر ازان ست که بود
بزم و این گرمیِ هنگامه نیرزد بشگفت	ساقیِ بزم همان پیر مغان ست که بود

تا جهان ماند و این گنبدِ مینا ماند
یا رب این ساقی و این بزم دل آرا ماند

ترکیب بند

برای مجلس عام ندوة العلما

منعقدهٔ ۷۔ رجب المرجب سنہ ۱۳۲۰ھ مطابق ۱۰۔ اکتوبر سنہ ۱۹۰۲ع

بمقام امرتسر

انکه پرسی چه کسانیم و چه سامان داریم	انچه باهیچ نیرزد بجهان آن داریم

ما نه آنیم که دیهیم سکندر طلبیم
ما نه آنیم که اورنگ سلیمان داریم

ما نه آنیم که بر شیوهٔ ارباب حشم
روی در راهِ بدِ دولت سلطان داریم

ما نه آنیم که با حاجب و دربان باشیم
ما نه آنیم که بام و در و ایوان داریم

ما نه آنیم که با مسند و بالین ارزیم
ما نه آنیم که سرداب و شبستان داریم

ما نیرزیم بدان پایه که چون محتشمان
جامه از قاقم و استبرق و کتّان داریم

ما نه آنیم که یک شیوه بآئین گیریم
ما نه آنیم که یک کار به سامان داریم

خاکسارانِ جهانیم و ز اسبابِ جهان
بوریائیست که در کلبهٔ احزان داریم

جز نیِ خامه و اوراقِ پریشان نبود
بیش و کم آنچه به پیدا و به پنهان داریم

گاه گاهے بسوی کلبهٔ ما باز خرام
تا به بینی که چه برگ و سر و سامان داریم

تو کباب برهٔ و شهد و شکر می جوئی
ما همان پارهٔ نانے بسرِ خوان داریم

تو غلامان کمر بسته بفرمان خواهی
ما غلام خود و خود گوش بفرمان داریم

هم بیک حال بود بے سر و سامانیِ ما
کهنه هرگز نشود جامهٔ عریانیِ ما

عجز و افتادگی و طوع و رضا خواهی هست
گر ز ما شیوهٔ پیشینهٔ ما خواهی هست

افسر و تاج و کمر بند و کله جوئی نیست
جامهٔ کهنه و پارینه ردا خواهی هست

قصر و بام و حرم و گنبدؔ اگر خواہی نیست
مسجد و منبر و محراب دعا خواہی ہست

آن مے کوز فرنگست نداریم بجام
بادۂ خمکدۂ صدق و صفا خواہی ہست

شرح افسانۂ روم من نتوان جست زما
ورد لا و یز حدیث خلفا خواہی ہست

ما مداوائے تپ و درد ندانیم و لے
گر ز ربحوری الحاد شفا خواہی ہست

ما خرافات کہن یاد نداریم و لے
گر ز ما سلسلۂ حدثنا خواہی ہست

گفتۂ بیکن و دیکارٹ نداریم بیاد
ور حدیثے ز رسول و وسرا خواہی ہست

بے نوائیم ز ما فسرۂ دنیا مطلب
آنچہ در کیسہ نداریم، تو از ما مطلب

ما کہ با آن ہمہ نیرنگی این چرخ حرون
ہیچگہ پا نے ز خلوت ننہادیم برون

ما کہ از جای نرفتیم بصد جور و جفا
کہ بہار رفت ز دست فلک سفلۂ دون

تا چہ پیش آمدہ باشد! کہ بیکبار ز ما
رفت تمکین و قرار و خرد و صبر و سکون

تا چہ پیش آمدہ باشد! کہ ز ہر گوشۂ ملک
بر سیدیم سراسیمہ باین حال زبون

درد ز اندازہ گذشت و بلغ السیل زباہ
رفت سر رشتۂ صبر از کف و للدّہر فنون

بار این غم کہ ز ما تاب شکیبائی برد
خود بہ بینید کہ چندست و مپرسید کہ چون؟

چند در سینہ توان داشت نہان شعلۂ غم
خوش بود صبر و لے خود نتوانیم کنون

شرحِ این آتشِ جانسوز نگفتن تا کے
سوختم سوختم این سوز نہفتن تا کے

جمع اسلام کہ جمعیتش بدبار افتادہ است	حالیا با غم و دردش سر و کار افتادہ است
آن کہ در معرکہ تاج از سرِ قیصر بربود	دست و بازوش بیکبار ز کار افتادہ است
آن کہ چون مہرِ جہانتاب بعالم میتاخت	خاکِ رہ گشتہ و در راہگذار افتادہ است
آن کہ صد قلعۂ روئین بیکے حملہ کشود	حالیا از ہمہ سو خود بحصار افتادہ است
دست و سر پنجۂ آن شیرِ ژیان رفت ز کار	تہمتن در تگ چہ آمد و خوار افتادہ است
آن کہ در پیکرِ صد مردہ ہمی جان بدمید	ہست بر بسترِ بیماری و زار افتادہ است
آن عزیزی کہ جہانیش ہمی داشت عزیز	حالیا خستہ و آوارہ و خوار افتادہ است
مرغِ خوش زمزمہ را کار بصیاد افتاد	دامنِ شاہدِ گل در کفِ خار افتادہ است
می نہ بینی کہ نژادِ عرب و آلِ لوی	خوار و سرگشتہ بہر شہر و دیار افتادہ است
دستِ ہر سفلہ بغارتگریش گشتہ دراز	ہمچو بغداد کہ در دستِ تتار افتادہ است
ورقِ دفترِ عباس بتاراج برفت	اخترِ فاطمیان خود ز مدار افتادہ است
کاروان رفتہ و اندازۂ جاہش پیداست	زان نشانہا کہ بہر راہگذار افتادہ است
آسمان از حرکت ماندہ و اختر ز مدار	مہر گم گشتہ جہان تیرہ و تار افتادہ است

وین عجب بین که باین فتنهٔ و آشوب بلا
هر کس از ما بهمان خواب و خمار افتاده است

سنگ می بارد و در خواب خوش اند اهل صفا
رخنه ها در کمر و پاے حصار افتاده است

عُلما، را همه پیکار و نزاع ست، کزو
آتش فتنه بهر شهر و دیار افتاده است

اُمرا را که بود نیروی ما از دم شان
کار ها بر ربط و رود و دف و تار افتاده است

بکه نالیم؟ و به پیشِ که بفریاد رویم؟
کار ما با فلکِ عربده کار افتاده است

ننگ باشد که به پیش شه و درویش شویم
همت آن ست که خود چاره گر خویش شویم

در چنین حادثهٔ صعب که بر ما افتاد
چاره آن نیست که از عهد کهن آری یاد

چاره آن نیست که بر رسم کهن طرح نهی
مکتب و مدرسه ها در همه اطراف و بلاد

تا چه سودت دهد آن فلسفهٔ عهدِ قدیم
تا چه سودت دهد آن هیئت پارینه نهاد

از عناصر سه و شصت آمده اینک بشمار
تو همان در گروِ آتش و آبستی و باد

تا چه سودت دهد آن شیوهٔ تعلیم قدیم
که بروییت درِ رزقے نتوانست کشاد

این نه خواری بود آخر که پس از کسب علوم
از رهِ وعظ به دریوزه بر آئی ناشاد

عامیان را بفریبے و بصد حیلهٔ و فن
آش و نانے بکف آری که شود توشهٔ زاد

یا که با همچو خودی بحث و جدل سازے
وان نزاعِ تو شود مایهٔ هر گونه فساد

یا کہ چون خلوتیان پاے بدامن کشی | تا بدانند کز اقطاب شدی یا اوتاد

دست بالاست ہر آئینہ ز زیرین بہتر | این حدیث نبوی ہست ترا رفتہ زیاد

نبود چہ کفافِ تو نگر ہیچ و ندر | نبود حاصلِ بحثِ تو مگر کبر و عناد

نتوانی کہ خود از گوشہ بر آئی وانگہ | عرض اسلام کنی در ہمہ امصار و بلاد

خود بفرماے کزین مشغلہ مقصود چہ بود

گر وجودِ تو زیان نیست بگو سود چہ بود

ایکہ بر مائدۂ یورپ مہمان باشی | حیف باشد اگر از جملۂ ایشان باشی

حیف اگر از اثر فلسفۂ مغربیان | منکرِ فلسفۂ سُنّت و قرآن باشی

مسمر از شعبدۂ جلوہ دہد سر بنہی | منکر معجزۂ موسی عمران باشی

گفتۂ سولن و آئین جہانبانیِ او | بر زبان داری و بیگانہ ز نعمان باشی

از ہنیبال صد افسانہ و دستان گوئی | جاہل از معرکہ ہاے شہ مردان باشی

قیصران را ہمہ یک یک بشماری ز آغاز | بیخبر از عمر و حیدر و عثمان باشی

از خداوندِ جہان، یاد نیاری گاہی | روز و شب خود بپرستاریِ سلطان باشی

در بپرسی کہ درین کار چہ تدبیر بود

دین و دنیا بہم آمیز کہ اکسیر بود

گرچه این مرحله، دشوار گذار افتاده‌ست   پای را کار درین راه به خار افتاده‌ست

دین و دنیا بهم آمیختن آسان نبود   گوییا کشتی و گرداب، دوچار افتاده‌ست

نسبتِ فلسفه و شرع بدان می ماند   که خزان در عقبِ باد بهار افتاده‌ست

حلِّ این مشکل اگر خواهی از ندوه بجوی   او گشاید گرهی را که بکار افتاده‌ست

حکمت و شرع درینجا بهم آمیخته اند   نمک و باده. درین میکده یار افتاده‌ست

عقل را نیست سرِ عربده اینجا با نقل   پنبه را آشتی اینجا به شرار افتاده‌ست

شبلی آهنگ فغان کن که سخن گشت دراز   گرچه دانم که قلم سحر نگار افتاده‌ست

هان بدرگاهِ خدای دوجهان، روی بنه   که نمِ رحمتِ او بر گلُ و خار افتاده‌ست

می تواند اثرِ قدرتِ او داد امان   خرمنی را که بهر گوشه شرار افتاده‌ست

صدره افتاد که طوفان زدهٔ از کرمش   رسته از لطمهٔ موج، به کنار افتاده‌ست

صدره افتاد که فیضِ کرمش جان بدمید   مردهٔ را که در آغوشِ مزار افتاده‌ست

ای خداوندِ جهان رحم بفرما برما   که چو ما بر درِ فیض تو هزار افتاده‌ست

طرحِ انجامِ مرا نیز، چو آغاز انداز

ای خدا، هان نگهِ لطف، به ما باز انداز

تشبیب و غزل

غزل ناتمام

اندازهٔ وفا نگرفت از جبین من	خوانا مگر نبود خطِ سرنوشت ما
از ردّ وهم قبول تو فارغ نشسته ایم	ای آنکه خوب ما نشناسی ز زشت ما

دیگر

صحبت مگرت بود با غیار که امروز	ابروی تو یکباره فرو ریخت شکن را
عرض هنر از هر دو جداگانه توان خواست	با غمزه میا لا نگه عربده فن را

دیگر

بندهٔ تازه - بهر داور کیش بود و هوس	صدره آن عربده جو داد و من باز مرا
ایکه یک موی نگنجد به میان من و تو	جلوه بنمای و ز من نیز بپرداز مرا
نه همین از مژه این رخنه بکارم افتاد	ماجرا هاست بآن چشمِ فسون ساز مرا

دیگر

بهر عضوی وه امشب خصمت هنگامهٔ نازی — که من یک قد و بالا چیده ام ذوق تماشا را

به تاراج نگاهش رفت. وحق دست ما باشد — ز کفر ارپایه برترمی نهم آیین تقوی را

زهی این مایه مستیها نمی آید مگر شبلی — نگاه مست ساقی۔ ریخت چیزی در قدح ما را

دیگر

همین تنها نگاه لطف را لذت شناس استی — بپرس از تشنه کامان ستم ذوق عتابش را

دیگر

چشم تو ز خواب ناز برخاست — یا فتنه به ترکتاز برخاست

بیتاب غم تو شعله آسا — صد بار نشست باز برخاست

بنشست نیازمند با غیر — وز پهلوی من به ناز برخاست

نی صرفه چه می توان نهفتن — چون پرده ز روی راز برخاست

معمورهٔ عشق ماند ویران — تا شبلی پاکباز برخاست

دیگر

عهده برتست اینکه از جنبش نگهداری زمین — انکه گفتی رقص بسمل۔ اضطرابی بیش نیست

حسن را نازم۔ که هر موی ادای داشتست — ورنه زلف عنبرینش پیچ و تابی بیش نیست

خلد و حور و کوثر۔ ای واعظ اگر خوش کردهٔ — بزم ما هم شاهد و نقل و شرابی بیش نیست

داد۔ ازان برحرم کز چشم چو سیل اشک ریخت — خنده اش بگرفت و گفت از ناز آبی بیش نیست

دیگر

افسانه بخوان زو که شکیبیم بباد شش — وقتی۔ اگرای دل شب با هم سحری داشت

جز سجده۔ متاعِ دگر از کس نه پذیرفت — خاکی که ز نقش قدم او اثری داشت

خود پی بتوان برد ز وارستگی دل — کان نرگس مستانه بما نیز سری داشت

همت به نگاهی کند و حوصله بنگر — کان نیز گهی با من اگر با دگری داشت

پارینه حدیثی است به تسلیم چه وارد — گویند که زین پیش فغان هم اثری داشت

خون ریختن دیده ام از دولت دل بود — بیچاره فضولی به متاع دگری داشت

از یمن خدنگ مژهٔ تست که شبلی — تا بود در آغوش جگر نیشتری داشت

دیگر

عشق پر مایه و گر عرض هنر میخواهد — لخت دل باز بآرایش مژگان برخاست

در جهان هیچکس از عربده ایمن ننشست — تا بغارتگری آن نرگس فتان برخاست

بغلط هم بر شبلی ننشستی یکبار — گرچه بیچاره بسودای تو از جان برخاست

دیگر

ذوق را مژده که در محکمهٔ جور دگر — نوبت داوری از غمزهٔ پنهانی هست

بگذر ای ابر ز دعوے کہ ہنوزم بمژہ ... نم اشکی ست کہ آبستن طوفانی ہست

وسعت حوصلۂ سعی عمل بین کہ ہنوز ... کف خاکم بہوائے سر دامانی ہست

خال جا کردہ بران عارض روشن گوئی ... آتش افروختہ ہندوی فسون خوانی ہست

داشت دعوی مسیحائی وازمن بگذشت ... چون بدید آنکہ ہنوزم رمقی جانی ہست

روشنم شد ز نوا سنجی شبلی کامروز ... ہند را نیز فغانی ہست و صفاہانی ہست

دیگر

از وفا نیست در آئین جنون ہم اثری ... چاک با آنکہ ز جیب ست بدامان در ساخت

دل کہ با ہیچ نمی ساخت ز آزادہ روی ... با دہان تو کہ ہیچ است چو غنچہ ان در ساخت

حاسد سفلۂ دون باتو نسازد شبلی ... ہیچ دیدی کہ جُعَل - با گل و ریحان در ساخت

دیگر

منکر خانقہ و صومعہ نتوان بودن ... اینقدر ہست کہ بت خانہ دلاویز تر است

ایکہ از چاشنی لعل شکر خا گفتی ... گفتۂ شبلی ازان نیز شکر ریز تر است

دیگر

غمزہ از گوشۂ چشم تو بر آید بمبارک ... ہمچو ترکے کہ بناگہ ز کمین بر خیزد

بر سر کوے تو نعمانی آشفتہ و زار ... شاد بنشستہ و ترسم کہ حزین بر خیزد

دیگر

بتماشاقدمے رنجہ بفرماے کہ من
دارم از داغ تو در سینہ گلستانی چند

حشر-این گرمی ہنگامہ کجاداشت مگر
پردہ برداشتہ انداز رخِ تابانی چند

زانجمن رفتی وچون دستۂ نرگس مثل
ہمچنان بازبود دیدۂ حیرانی چند

گہ فغان کردم و گہ نالہ وگاہے فریاد
نغمۂ عشق سرودیم بہ دستانی چند

زاہدا-این ہمہ غافل چہ نشینی کہ دگر
سوخت برقِ نگہش خرمن ایمانی چند

خوبرویان چہ جفاہا کہ نہ برمن کردند
در قیامت من و دست من و دامانی چند

دیگر

بہ فشانی چو طُرّہ بر جبین
ہر طرف نافہای چین بچکد

بردماند زخاک لالہ وگل
اشک خونین کہ بر زمین بچکد

آستانِ کہ باشد این کہ مرا
سجدہ بیخواست از جبین بچکد

شبلی از چشمِ یار افتادم
ہمچو اشکے کہ بر زمین بچکد

دیگر

بعالم ہمہ برہم زدۂ فتنۂ چشمے است
بیہودہ مرا عربدہ با چرخ حزین بود

تا از جگر و سینہ بہ پہلوی کہ بنشست
دیدم کہ خدنگِ نگہ آغشتہ بخون بود

دیگر

گیرم که بآن نرگس جادو ندهم دل
با غمزهٔ بیباک ندانم چه توان کرد

دل را ز خم زلف کسی۔ باز گرفتن
میخواهم و لیکن نتوانم چه توان کرد

زین پیش مرا نیز دلی بود و شکیبی
شبلی اگر امروز نه آنم چه توان کرد

دیگر

مانند لاله از جگر داغدار خویش
هستم خزان خویشتن و هم بهار خویش

تو آمدی به بزم و من از خویش رفته ام
لختے بباش تا بکشم انتظار خویش

بر پای دوست لعل و گهر کرده ام نثار
از دستیاری مژهٔ اشکبار خویش

دیگر

در شرح سوز هجر شریک هم ایم ما
من سر کنم فسانه چو باند زبان شمع

دیگر

در جلوه گاه حسن دل پاره پاره را
شبلی نگر که تا بچه عنوان فروختم

نیمے ازان به نرگس مستانه باختم
نیمے دگر به غمزهٔ پنهان فروختم

دیگر

خود گفتم که بزلفش نفروشم دل و دین
ور بغارت برد آن نرگس فتان چه کنم

چاکی از دست جنون بهرهٔ من باشد اگر	ارمغانش نفرستم بگریبان چه کنم

دیگر

چون نبود بهر تو ناله و گریه کار من	گر دل و دیده ام یکی نیست باختیار من
مرگ و حیات در فراق هر دو بپایه هم اند	بر اثر خزان رود بی رخ تو بهار من
بهر خرابی دو کون دامن سعی بر زند	نرگس فتنه زای او گردش روزگار من

دیگر

دیدی سحاب را که ز چشم گرد نه برد	با آنکه داشت از همه اعضا گریستن

دیگر

نالهٔ من گر اثری داشتی	یار بما نیز سری داشتی
زلف تو کی صید خودم میگرفت	گر ز من آشفته تری داشتی
دست من از کار نرفتی اگر	جای به طوق کمری داشتی

دیگر

هوش میگفت آن فتنه گر هوش ربای	یکره از جلوه بیارام که آیم بجای
غمزه در کار شد ای حوصله هان گرم بخیز	ناز هنگامه بیاراست تو ای صبر میای
جای راحت نبود سینهٔ پر سوز ایدل	آهی و در سایهٔ مژگان ترم می آسای

تمام شد دیوانِ شبلی